

# İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN  
YILDA BİR ÇIKARILIR



1965

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1965

Yıl: 1965

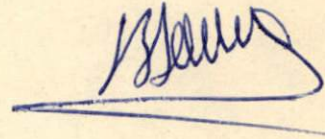
Cilt: XIII

# İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN  
YILDA BİR ÇIKARILIR

Öğrencim  
Şamil Dağcı'ya, Bekir Demirkol

18-10-1985



1965

## İ Ç İ N D E K İ L E R

	Sayfa
Ord. Prof. Suut Kemal YETKİN : <i>A Survey of Turkish Painting</i> . . . . .	1
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU : <i>Din ve Toplum İlişkileri ve Dinî Gruplar</i>	13
Öğ. Gö. Osman KESKİOĞLU : <i>İsmail Gelenbevi ve Sübût-ı Hilâl Me- selesi</i> . . . . .	21
Doçent Dr. Cavit SUNAR : <i>Namazdan Maksat Nedir?</i> . . . . .	31
Doçent Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU : <i>Hicrî 5. / Milâdî XI inci Yüzyılda İs- lâmda Siyasî ve Dinî Durum</i> . . . . .	39
Öğ. Gö. Osman KESKİOĞLU : <i>"Yeni İslâm Düşüncesi" Üzerine Bazı Görüşler</i> . . . . .	45

## B i b l i y o g r a f y a

Doçenç Dr. İbrahim A. ÇUBUKÇU : <i>Histoire de la Philosophie Islamique</i>	53
Doçent Dr. Yaşar KUTLUAY : <i>A History of Muslim Philosophy</i> . . .	57
As. Dr. Hikmet TANYU : <i>Konfüçyüs, Feylesof ve Din Kurucu</i> .	59
Prof. M. Tayyib OKİÇ : <i>Tunus'taki Manastır şehri Mezar Kıt- beleri</i> . . . . .	65

## İSMAİL GELENBEVİ (1143-1205 H. / 1730-1791 M.) VE SUBÛT-I HİLÂL MESELESİ

O. KESKİOĞLU

18. yüzyılda medresede yetişen bu ünlü Türk riyazıyeci, Manisa (Saruhan) ilinin Karaağaç ilçesinde bulunan Gelenbe kasabasında 1143 H./1730 M. tarihinde doğdu. Ataları arasında müftü, müderris bulunan bir âilenin çocuğudur. Babası Mustafa, dedesi Mahmud efendidir. Babasının erken ölümü üzerine küçük İsmail tahsilden mahrum kalıyordu. 12-13 yaşlarında bir çocukken birgün arkadaşlarıyla sokakta ceviz oynuyordu. Onu gören baba dostlarından biri:

-Yazıklar olsun sana, ataların fazilet ve kemal ile ün salmış ulu kişilerken, sen onların yoluna gitmeyip sokakta böyle oyun oynayasın, bu yakışır mı? diye onu ayıplamış.

Bu acı sözler, küçük İsmail'e çok dokunmuş. Ondan sonra oyunu bırakıp tahsil yolunu tutmuş. İşte böylece, baba dostunun bir sözü bir çocuğu zâyi olmaktan kurtarmış ve Türk Riyazıyyât tarihine büyük bir şöhret kazandırmış oldu.

İsmail efendi, İstanbulda tahsilini ilerletti. Devrin ünlü âlimlerinden olan ve geniş bilgisinden kinâye yollu Ayaklıkütüphaneye adıyla tanınan Müftüzade Mehmed Emin efendiden, Yasin-cizade Osman efendiden<sup>1</sup> ve diğer bilginlerden ders aldı.

Talebenin iyi yetişmesinde hocasının büyük tesiri vardır. Bu bakımdan, Gelenbevî üzerinde çok iyi işlemiş olan hocası Ayaklıkütüphaneye dâir Cevdet Paşanın yazdıklarından bazı kısımlar almadan geçemeyeceğim: Adı Mehmed Emin olan bu zat, Antalya müftüsünün oğludur. H.1146/ M.1733 tarihinde İstanbul'a gelmiş. O günlerde bir cihet imtihanı açılmış, oraya kıdemli müderrisler talibmiş. Üstad-ı kül sayılan Dersvekili Kazabâdi Ahmed efendinin önünde imtihan yapılacaktır. Bu imtihana talebe değil, bayağı ders hocaları bile alınmıyormuş. Mehmed efendi, Kazabâdi'ye giderek imtihana girmek istediğini arz edince, o, bunun benâm üstaplara münhasır olduğunu döylemiş. O da:

- Benim maksadım cihet almak değil, belki varlık göstermek, demiş.

Kazabâdi, etrafa ünsalmış, kendisinden başka âlim denecek bir kimse tanımak istemediğinden bu Mollanın böyle varlık gösterme lâkırdısı etmesi, kendisine dokunmuş. Ona sırf haddini bildirmek için:

- Pekâlâ oğlum, diyerek imtihana girmesine müsaade etmiş. İmtihan başlamış, (اكان للناس) عجباً ان او حينا ( ) âyetinden ders gösterilmiş. Çok zaman geçmeden:

- Dersi yapmış var mı? denince, Mehmed efendi: Hazırım demiş ve Kazabâdi'nin sorduğu en ince meselelere çok yerinde cevaplar vermiş. Bunun üzerine Kazabâdi kendisine hürmet ve ikram göstermiş, ilmini takdir etmiş. Bahsin esası (en-ان) lâfzının rabtına dâirmiş. Diğerleri birşey söyleyememişler. Böylece Ayaklıkütüphanenin şöhreti yayılmış, devrinin biricik âlimi sayılmış. Şam ulemâsından meşhur Sefercelânî İstanbul'a gelip ders okutmaya başlayınca, Tür-

<sup>1</sup> Abdurrahman Aygün, bu iki ismi birbirine karıştırmıştır, bk: *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961, s. 188

kiyede ulemâ yok, demeğe başlamış. Bu, devrin Baykarası gibi ilmi ve edebî sohbetler tertipleyen Ragıp Paşa'nın gücüne gitmiş. Bu şamlıya haddini bildirmek için ulemayı şöyle bir süzmüş, fakat kimseyi gözüne kestirememiş. Nihayet Ayaklıkütüphaneye başvurmuş. Bir gece mahsustan her ikisini evine davet etmiş, bir bahis açarak ikisini tutuşturmuş. Üç saat kadar mübahase sürmüştü. Sefercalânî, Ayaklıkütüphanenin ilmîni itirafa mecbur kalarak: Türkiyede de âlim var, demiş<sup>2</sup>. İşte Gelenbevî'nin hocası böyle bir zâttır.

İsmail efendi, tahsiline geç başlamakla beraber 33 yaşındayken Müderrislik payesi almıştır. Bundan sonra okumayı bırakmış değildir. O ömrünü bilgiye vermiş, hayatı boyunca durmadan okumuş ve okutmuştur. Ayaklıkütüphanenin evinde ikisi müzakere ve mübahase yollu incelemeler yaparak, derinliğine dalarak *Mutavvel* okumaya başlamışlar. Ancak bu ders yarıda kalmış. Bundan sonra İsmail efendi, mantıktan meşhur *Bürhan* adlı eserini yazmış. Bunu hocasına göstermiş. Hocası: Pekâlâ, demiş. Ancak *Mutavvel*'i sonuna kadar okuyup tamam etmiş olaydın daha da güzel olurdu diye ilâve etmiş.

Gelenbevî, *Bürhan*, *Celâl Haşiyesi* gibi eserleriyle ilmi ve dinî konulardaki kudretini tanıttığı gibi matematik alanında da dirayetini göstermiştir. Bu konuda da eserleri vardır. Matematik alanındaki kudreti onu âdetâ efsaneleştirircesine, logaritme cedvelinin bulucuları arasına katmıştır. Rahmetli Cevdet Paşa olayı şöyle anlatıyor:

“Ol asırda bir Fransalu mühendis Logaritme cedvelini İstanbul'a getirüp Bâb-ı Âliye bit-takdim kağı fenden olduğunu istifsar ile bu fenni Dersaadette bilür kimse olmamak suretini işâr ettiğine mebnî İsmail efendinin hanesine gönderildikte Mühendis-i merhum Hoca efendinin ve dairesinin perişanlığına nazaran hiç yerine koyarak; filân vakta kadar cevabımı isterim, deyu avdet ve eyyam-ı mevudenin inkızasında tekrar hoca efendinin hanesine azimet eylediğinde İsmail efendi cevap yerine derhal telif eylemiş olduğu *Logaritme risalesini* mühendis-i merkuma bil'itâ hüsn-i mükabele eylemiştir. Risale-i mezkûre lisan-ı Türki üzere selis ve müfid olarak yazılmış bir güzel eser olup iki makaleyi şâmilidir. Evvelki makalesi Logaritma cedvelinin keyfiyyet-i inşa ve icâdı ve ikinci makalesi cedâvil-i mezkûrenin turuk-ı amali beyanındadır. Logaritme cedveli Avrupa'da Ulum-ı Riyaziyye pek ziyade ileruledikten sonra yakın vakitlerde bulunmuş bir fen olup devr-i Hamid Hanîde ise kütüb-i Hikmet-i efrenkiye henüz Dersaadette şayi ve münteşir olmamış idüğinden Hikmetçe Avrupa'da husule gelen terakkiyyata İsmail efendi vâkıf değil iken Riyaziyyat-ı Kadimeye tatbikan böyle bir fenn-i nevezuhurun esas-ı vazma ve keyfiyyet-i istimaline dâir derhal böyle bir kitap telifine iktidarından sâlifü-zzikir Fransalu mütehâyir olarak Bab-ı Âliye geldiğinde İsmail efendinin zekâvet ve meharecini senâda itrâ eylemiş ve hattâ:

– *Şu adam Avrupa'da olsa ağırlığınca altın değeri olurdu, demiş olduğu ve badehu İsmail efendinin tasvirini almak istediğinden hoca-i müşârunileyh Bâb-ı Âli'de Reis Râşid efendinin odasına celb ile bir takrip resmi alınmış ve fakat hoca efendinin sırtındaki eski nâfe kürkü sakıl görülerek resmine ol vakit ricâl-i devletin tarz-ı muhteşemâne üzere geydiği samur kürk geydirilmiş olup hattâ hoca efendi kendi resmini gördükte:*

– *El-Hamdulillâh, kendimi samur körk içinde gördüm, demiş olduğu mervidir. İsmail efendinin, sâlifü-zzikir logaritme risalesinden başka lisan-ı Türki üzere bir kitabı dahı olup kûsûrat ve sâir a'mâl-i mühimme-i hisâbiyye ve mesail-i cebriyyeyi câmi' mufassal ve müfid bir eseri cemil ve kendüsünün fûn-ı riyaziyyatta yed-i tulâsı olduğuna delildir*<sup>3</sup>.

2 *Cevdet Paşa Tarihi*, c. IV, s. 255 ve devamı

3 *Cevdet Paşa Tarihi*, c. IV, s. 257-258, İstanbul, 1309

Gelenbevi merhumun bu Fransız mühendisiyle geçen menkıbesi, Cevdet Paşa zamanında okadar yaygınmış ki, Paşa bunda hiç tereddüt bile etmemiş. Sonradan gelenler, bunu bu şekliyle kabul etmemişlerdir. (Salih Zeki Bey: *Asâr-ı Bâkiye*'de, Bursalı Tahir Bey: *Osmanlı Müellifler*'inde c. III. s. 259, Dr. Adnan Adıvar: *Osmanlı Türklerinde İlim*'de s. 184) bunu söz konusu etmişlerdir. Zahid Kevserî merhum da *Makâlât'ul-Kevserî*'de Cevdet Paşa gibi nakletmiştir.

Gelenbevi kendisi'ne Logaritmeye dâir yazmış olduğu Risalesinde ve ne de bundan bahseden diğer eserlerinde böyle bir şey söylememiştir. Hattâ *Ensab* adını verdiği Logaritme müteahhür'ünün bulduğu bir şey olduğunu defâatla itiraf etmiştir. Logaritme cedvelleri Kalfazâde İsmail Çinari tarafından daha önce, III. Mustafa zamanında (1757-1774) Türkçeye çevirilmiş bulunuyordu. Ancak bunlar, okadar yaygın bir halde değildi. Mahdud kişiler biliyordu. İşte Gelenbevi bu risalesini, bizde henüz şüyû bulmamış olan böyle bir cedvelin nasıl kullanılacağını açıklama amacıyla yazmıştır. Adı bile Logaritme şerhidir. Logaritmeyi bilmeyenler, böyle bir şeyden



İsmail GELENBEVİ  
1143—1205 H. / 1730—1791 M.

haberi olmayanlar, bunu İsmail Efendi'nin kendi buluşu sanmışlar, biraz da övgü vesilesi yapmışlardır. Fransız mühendisin meydan okuması da vukufsuzluğunun eseridir. İsmail Efendi, zamanının matematik bilgisine vâkıf olduğundan ona gerektiği dersi vermiş, onun meydan okuyuşuna, bir risale takdimi ile, güzel bir mukabelede bulunmuştur.

İsmail Efendi, Callet'in 1783 de Pariste basılan Logaritmesini kullanmıştır ki, bu eser umumi Kütüphanede 4473 No'da kayıtdır. Fransız mühendisi I. Hamid zamanında 1787 de Türkiyeye geldiğine göre kitap kısa zamanda Gelenbevi'nin eline geçmiş oluyor. A. Aygün bu nüshadan şöyle bahseder:

"Pariste 1783 de basılmış ve beş sene sonra hoca efendinin eline geçmiş bulunan sözü edilen Logaritme kitabının sonuna kırmızı mürekkeble: ( تملكته في غرة جمادى الآخرة لسنة احدى وماتين ) (والف و أنا الفقير اسماعيل الكلبوبى .) ibaresini yazmış ve mührünü de basmıştır. Mühründe uzun bir ibare varsa da kağıdın kaba olmasından ve boyanın dağılmasından dolayı okunamamıştır. Hoca merhum Callet'in mevzuu-bahis logaritmesini vakit vakit kullandıkça, kitabın şurasına burasına bazı mühim arapça kayıtlar yapmış ve bilhassa nushanın sonuna kendi düşünce ve görüşleri olmak üzere *Ensaba* dair çok kıymetli kâideler yazmıştır" 4.

4 A. Aygün, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, s. 191, 1961, Ankara

Akli ve nakli ilimlerde genişliğine ve derinliğine bilgisi bulunduğu halde ömrünün ilk zamanları sıkıntı içerisinde geçmiştir. Ancak I. Hamid devrinde (1774-1789) Sadrazam Ispartalı Hamid Paşanın yardımı ve Kaptan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'nın önyak olmaları sayesinde yeniden açılan Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun'a aylık 60 gurus maaşla riyaziyye hocası tayin olundu. Bu suretle biraz rahat geçime kavuşmuş, hattâ onu kıskananlar olmuş. Bu hal de uzun sürmemiştir.

III. Selim devrinde (1789-1807) bir olay hoca üzerine tekrar dikkatini çekmiştir. Kâğıthanede askeri tatbikatta bazı sanat gösterilerinden sonra atılan humbaralardan hiçbiri hedefe isabet etmemiş. Padişah'ın buna çok canı sıkılmış. Bunları tam hesaplayacak biri yok mu demiş. Gelenbevî'yi salık vermişler. Padişah irade buyurmuş. Gelenbevî'yi getirmişler. O da riyaziyye kaideleri gereğince ince hesaplarla kumbaraların vaziyetini, istikametini düzelttikten sonra üç defa atmışlar ve her defasında hedefe tam isabet olmuş. Bundan Padişah çok memnun kalmış. Gelenbevî'ye mükâfat olarak her gün için dört okka pirinç tahsis ve tayin etmiş. Bunu Gelenbevî'nin çocukları almaya devam etmişler. Bundan sonradır ki, 1204 H. / M. 1790 M. de Moradaki Yenişehirferi Mevlevîliği ile taltif buyurularak oraya Kadı tayin olundu. Bu vazifeyi bir yıl kadar şerefle ifâ etti. Ancak bu içli ve ilmin kadrini bilen âlimi bir üzüntü bir anda yere serdi. Şeyhul-İslâm'ın, tekdir dolu bir yazısından müteessir olarak dimağ sektesinden vefat etti.

Bursalı Tahir Bey şöyle diyor:

“Orada iken bir husustan dolayı Şeyhul-İslâm-ı vakt Mustafa Efendi<sup>5</sup> tarafından pek şiddetli bir kıta tekdirnâme almakla derece-i infîâl ve teessüründen illet-i nüzûle mübtelâ olarak 1205 sene-i hicriyyesinde orada irtihâl-i dar-i beka eylemiştir.”

Mezarında şöyle yazılıdır:

“Sâbikân Yenişehir Kadısı efdalül-müteehhurîn, umdetül-musannifin merhum ve mağfurun leh Gelenbevî İsmail efendi ruhıçün FÂTIHA.”<sup>6</sup>

Mehmed Tahir Beyin: Bir mesele yüzünden dediği mesele sübût-ı Hilâl hâdisesidir. Rahmetli Gelenbevî Hoca, nakle ve akla dayanan ilimlerde derin bilgi sahibiydi. Astronomik hesapların kesin olduğunu biliyordu. Eski fukahâdan bir kısmının Sübût-ı Hilâlde bu hesapları kabul ettiklerini de biliyordu. Riyaziyyeci idi. Yaptığı hesaplara göre ayın görülmesi mümkün değildi. Fakat iki şahid, ayı gördüklerine şahidlik yapıyordu. Hesaplar kat'î, şahadet ise zannî idi. Yakın ile şek, kat'î ile zannî taâruz edince zanniyi reddedip kesin olanı almak bir fıkıh kaidesi idi. Ondan önce, başta İmam Sübkî olmak üzere, nice âlimler böyle demişler ve bunu yapmışlardı. Gelenbevî de buna uyararak şahidlerin şahadetini red, ilmin dediğini kabul etti. Fakat zamanın Şayhul-İslâm'ı bunu anlayacak vasıfta bir adam olmadığını, bize Meşihatın çıkardığı *İlmiyye Salnamesi* söylüyor. Hastalara muska yazan kalemiyle Gelenbevî'ye sert bir tekdirnâme yazdı. Gelenbevî, Hakkın garip, ilmin, hâmisiz kaldığına üzüldü. İçerledi: Cehlin karşısında ilmin durumuna acındı. Bu durumu kafası almadı. Bu dimağdaki ilim, hürmet ve himaye görmeyecekse, bu dimağ neye yarar? Bütün bunları Allah'a saldı. Tarihiye de: Tekdir dolu yazıdan müteessir olarak dimağ sektesinden öldü, diye yazmak kaldı. Demek o da ilmin şehidi, cehlin kurbanı oldu.

Sonradan Gelenbevî'nin hesabının doğru olduğu, şahitlerin yalan yere şahidlik ettikleri anlaşılmiş bulunuyor. Fatın Hoca, rü'yet-i hilâl meselesi hakkında yazdığı yazısında bu konuya

<sup>5</sup> Bu zat, 91. Şeyhul-İslâmdır. Nakşibendi idi. Sofuları severdi. Saraya yarandı. Saray halkına, şehzadelere okur, muska yazardı. İlmiyye tariki nizamlarını ıslah etmek istedi. Fakat bilgisizlik ve iş bilmezlik yüzünden ulemâdan birçoklarını gücendirdi. Bu hareketiyle III. Selimi kendisinden soğuttu. Azil edildi. Birbuçuk yıl kadar o makamda kaldı. Bak. *İlmiyye Salnamesi*, s. 563.

<sup>6</sup> Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III, s. 294

temasla diyor ki: "Pederim merhum bu tezkere Gelenbevi'nin Şevval guresini isbât ile şahitlerin şehâdetini, rü-yeyetin mümkün olamayacağı hakkındaki kendi hesabâtına istinaden reddeylemesi üzerine yazılmış şedid tevbihât ve tenkîdâtı muhtevi olduğunu ve bundan müteessiren vefat eylediğini ve bilâhara Yenişehir Müsellimi tarafından şahitler tazyik edilerek, filhakıka yalan yere şehâdet etmiş olduklarının itiraf neticesi anlaşıldığını nakletmişti" 7.

### ESERLERİ:

Nakli ve aklı ilimlerde üstad olan Gelenbevi, fizikte ve matematikte meharet sahibiydi. Mantık, âdâb-ı münâzara, usûl-i din, cebir, hendeseye dâir eserler yazmıştır. Eserleri şunlardır:

*Bürhân*

*Şerh-ı Cedâvil-i Ensâb*

*Cebir*

*Amel Bir-Rub'ül-Müceyyeb*

*Küsûrat-ı Hesab (Hisâb'ül-Küsûr)*

*Akâyid-i Selkûti Haşiyesi*

*Vahdet-i Vücud*

*Adâb risalesi (Ebul-Feth üzerine haşiye)*

*İsağoci şerhi*

*İmtihan Risalesi*

*Kıble Risalesi*

*İmkân Risalesi*

*Kadimir Haşiyesi*

*Adlâ-ı Müsellesât Risalesi*

*Tehzib haşiyesi*

*Celâl Haşiyesi (Adudiyeye şerhi üzerine)*

Bunların içinde Logaritme şerhi olan *Ensâb* ile *Cebir* kitabı çok tanınmıştır. Mantığa dair olan *Bürhân*, *İmkân* risalesi, kelâma dair olan *Celâl Haşiyesi* medreselerde ders kitabı olarak okunurdu.

Bağdadlı İsmail Paşa, *Esmâül-Müellifin ve Asârul-Musannifin*'de *Kitabul-Merasid*... adlı bir eser daha gösteriyor. (C. I, s. 222) Zahid Kevseri de *Makalâtul-Kevseri*'de Gelenbevi'nin eserlerini saydıktan sonra Karlovalı Hoca Hüseyin efendide ve Riyaziyeci Zıya Beyde Gelenbevi'nin bu sayılanlardan başka bazı yazma risalelerini gördüğünü söylüyor. (s. 495) Eserlerinin ismi bazı eserlerde az çok farklı yazılıdır. Y. I. Sergis, *Mucemül-Matbuât*'ta her iki yerde noksan vermektedir (s. 1165, 1565)

\* \* \*

Gelenbevi, yeni ay başını tesbit etmede astronomi hesaplarına dayanmakta ve bu suretle hilâlin sübütunu kabûl etmekte olduğunu yukarıda gördük. Bu mesele, İslâm fukahası arasında ihtilâf konusu olduğundan ondan biraz bahsetmek istiyoruz.

Bilindiği üzere Ramazan ayında oruc tutmayı emreden âyet-i Kerimede ŞEHİDE tabiri geçer. ŞEHİDE hazır oldu, bulundu manasınadır. Bu da ayın girdiğini bilmekle anlaşılır. Ayın girdiği ya gözle görmekle belli olur veya hesabla bilinir. Bu husustaki hadisler şunlardır: (صوموا لرؤيته وافطروا لرؤيته فان غم عليكم فاقدروا له.) "Ayı gördüğünüzde oruc tutun, yine görünce bayram yapın. Şayet bulutlu olursa o ayı takdir edin".



Buhâri, Müslim ve İmam Mâlik şu hadisi rivayet ederler: (الشهر تسعة وعشرون فلا تصوموا حتى) "Ay 29 da olur. Ayı görmedikçe oruc tutmayın, yine görmedikçe bayram yapmayın, eğer bulutlu olursa takdir edin"

Buhari, Müslim, Neseî, İbn-i Maceh de İbn-i Ömerden şu hadisi rivayet ederler ki, mana aynıdır: (إذا رأيتموه فصوموا وإذا رأيتموه فافطروا فان غم عليكم فاقدروا له.)

Bu hadislerin sonundaki takdir etmek, hesabla olur. Bazıları diğer bir Hadis'te geçmekte olan (فاكلوا عدة شعبان ثلاثين) "Şabanı otuz olarak tamamlayın" kaydı bu takdiri beyan etmektedir, diyorlar. Fakat Şafîî imamlardan Ebul-Abbas Ahmed b. Ömer Süreyh, bu iki rivâyeti muhtelif hallere atfediyor. Hisabla takdir; bu ilmi bilenleredir, otuzu tamamlamak ise; avâm halkın yapacağı şeydir, diyor. Sübutun gözle görmeye bağlanmasının sebebini şu hadis-i şerif açıklıyor: (انا امة امية لا نكتب ولا نحسب الشهر هكذا وهكذا يعني مرة تسعة وعشرين ومرة ثلاثين) "Biz okur yazar olmayan bir ümmetiz, yazıp hesap bilmeyiz, ay bazan 29, bazan 30 olur"<sup>8</sup>

Ümmî olmak dolayısıyla kolaylık için gözle görmek suretiyle ay başını tesbit etmek kabul edilmiş. Şimdi ise hesap yoluyla isbatta kolaylık var. Hüküm illele beraber yürür. İllet kalkınca hüküm de kalkar. İşte bu noktadan hareket eden bazı fukahâ, heyet ilminin verdiği neticeleri kabul etmişlerdir. Bunu kabul etmeyenler de sahurda imsak, akşam iftar vakitlerinde olduğu gibi namaz vakitlerinde rasadhanenin hisablarını almakta hiç tereddüd göstermemişlerdir. İbâdetlerin hepsi aynı hükme tabi değil mi?

Hicretin II. yüzyılından VIII. yüzyılına kadar geçen ulemâ arasında astronomi hesaplarını kabule taraftar olanlar çıkmıştır. Şafîî olanlar arasında bunlar daha çoktur. Nevevî'nin belirttiği üzere Şafîîler hesabât-ı felekiyyeyi muteber sayarlar. Şafîînin bu hususta üç kavli vardır<sup>9</sup>. Tekıyyüddin Sübki, *Fetvâ*'sında der ki: "Rasad hesapları kesin olarak hilâlin görülmesinin mümkün olmadığını gösterirse, şahidler de gördük derlerse, şahidlikleri redolunur. Yalan söylüyorlar veya yanıhyorlar demektir. Çünkü hesap kesindir, haberse zannidir. Zannî olan bir şey kesin olana taâruz edemez. Şehadet edilen hususun hissen, aklen ve şeran mümkün olması şahidliğin şartlarındandır. Eğer rasad hesapları kesin olarak rüyetin imkânsızlığını gösteriyorsa, hakkında şehâ et edilen şey mümkün olmadığından, bu şahidliğin şeran kabulü mümkün olmaz. Şeriat mümkün olmayan şeyleri almaz"<sup>10</sup>.

Tekıyyüddin Sübki, müctehid sayılan bir âlimdir. Onun gibi rasad neticelerini alan diğer zâtlar da vardır: Adı geçen İbn-i Süreyh, Mutavvif b. Abdullah, İbni Kuteybe (bak: Şevkânî, *Neylül-Evtâr*, C. IV. s. 190), keza Ebû Ömer Kurtubî, Muhammed b. Mukâtil, İbn-i Nuceym, Kadı Abdülcebbar, Cemul-Ulûm sahibi, Kınyetül-Münye sahibi Ebur-Reca Necm-üddin Muhtar, Kıvâmuddin Kirmani, İbn-i Hacer bunlardandırlar. Ebu Ömer Kurtubî, tabî'nin büyüklerinden bazılarının astronomi yoluyla hilâl'i hesabladıklarını söyler. İbn-i Hacer de rüyet hadisini açıklarken Hanbelilerin astronomi hesaplarını kabul ettiklerini kaydeder.

İslâm ulemâsı, astronomi ile bu bakımdan meşgul olmuşlardır. İbn-i Târik, İbn-ül-Hâsib, İbn-i Yunus, Muhammed b. Musa Harezmi, Ebul Abbas Tebrizî, İbn-i Şâtır eski devirdeki meşhur simalardır. Bilhassa Semerkand rasadhanesi bu işe çok eğilmiştir. Gıyasuddin Çemşid, Ulug Bey, Ali Kuşçu, Molla Fenârinin talebesi olan Kadızâde Rûmi bu alanda değerli hizmetlerde bulunmuşlardır. Ulug Bey'in Ziyçleri astronomi ilmine ışık tutmuştur. Onların çalışmalarından bugün bile faydalanılmaktadır. Rasadhane Müdürü Fatın Merhum bir yazısında diyor ki: "Bizim şimdilik kabul ve tatbik eylediğimiz usûl bugünkü fizik rasadhanelerinin tecarub-i umumi-

<sup>8</sup> Buhari, c. III, s. 27-28, Tab-i Sultani, Müslim, c. I, s. 299, Bulak, Sünen-i Ebi Davud, c. II, s. 266-267, Sünen-i Neseî, c. I, s. 302-303.

<sup>9</sup> Nevevî, *Mecmû*, c. VI, s. 279.

<sup>10</sup> Sübki, *Fetâvâ*, c. I, s. 219-220

yesine istinâden icra eylediğimiz ufak bir tadil ile Semerkand Medrese-i heyiyyesinin kabul eylediği usulden başka birşey değildir”<sup>11</sup>.

Sonraları astronomik alanda da çalışmalar durmuş, hattâ bu müsbet ilim kolu evham ve hurâfelere kurban olmuştur. Tekıyyuddin Mısırî'nin Tophane üstünde kurduğu rasadhane boy atıp gelişeceği yerde bir gecede yerle bir edilmiştir. Meşihatın yayınladığı bir eser bu gerçeği şöyle anlatıyor: Meşhurdur ki, 987 tarihinde Tekıyyuddin Mısırî Tophane'nin üstüne tesadüf eden zirve-i cebel'de bir rasadhane vücuda getirmişti. Cihan-ı gaybın keşf-i ahvâline buradan ittıla' ediliyor itikadıyla bu eser-i bedî' birtakım tarizât ve mümaneata oğradı. Tedkikât-ı riya-zıyyenin mahsulât-ı ve netayic-i nâfiasına mahall-i tatbik olmak üzere nazar-ı ırfan önüne kurulmuş olan böyle bir bedia-i fen bir iddiâ-yı bâtil karşısında mahvolup gitmiştir”<sup>12</sup>.

Müspet ilmin ışığının girmediği yere bâtil inançlar, hurafeler girer, evham yerleşir. *Azmi Tarihi*'nin 1163 yılı olayları arasında saydığı şu olay da ilgi çekicidir: O sene Muharrem'in 13. gecesi ay tutulmuş. Yine Muharrem'in 28. günü tuludan 3 saat 10 dakika sonra güneş tutulacaktır. Zamannın Müneccimbaşı fenn-i nücum üzere bunu takvime yazar. Karanlık olacakmış deyu kimi dükkannı açmamış, kimisi hanesinden taşra çıkmamış... O gün hava fazla bulutlu olduğundan tutulma olayı görülmemiş, halkın korkusu geçmiş. “Velâkin bu güne esrar-ı felekiyye ve alâymat-ı semâviyyeyi takvime yazmak ve avâm-ı nasâ neşretmek hâlâtı münasip olmamağla fimâba'd takvimlere bu güne bâs-i kıl u kâl olur keyfiyyât tahrir olunmaktan men' ve tebid ve Müneccimbaşı efendiye ba-ferman-ı âli tenbih ve tekid oludu”<sup>13</sup>.

Halk korkmasın diye güneş tutulmasını yazmak yasak edilir, rasadhane yıkılırsa ilim nasıl gelişir ve itimad kazanır? Evham'ın esiri olmasın diye halkı aydınlatmaya çalışılacak yerde, ilmin ışığını söndürmeye çalışmak ne acıdır? İşte rasad ilmi sonraları bu hale geldiğinden fukahâ da onun neticesine itibar etmemişlerdir. Rasad ilmi ilerleseydi, fukahâ hesapların doğruluğunu anlayıp hükümlerini ona göre ayarlılardı. Fakat öyle olmadı. Halbuki Hadisler buna müsaitti, hattâ teşvik edici bir emirdi. Nasıl ki ulemâdan, bunu böyle anlayıp astronomik hesapları kabul edenler çıkmıştı. Takdir ediniz, mutlak olduğundan bunu hesabla tayin ediniz manasına almak pekalâ mümkündür.

Görülüyor ki, rasadhane'nin tesbit ettiği vechile hilâlin sübütunu kabul etmek, yeni bir şey değildir. Geçen ulemâ arasında bunu kabul edenler vardır. Hattâ İbn-i Sübkîye göre hesap kesin olduğundan, taâruz halinde şâhidler redolunur, astronomun sözü alınır. İşte Gelenbevî merhum da bunu böylece tatbik etmiş, fakat Şeyhul-İslâm'ın tekdirini almıştı. İbn-i Hacere göre Eğer astronomlar ittifak halindeyseler, o zaman onlara muhalif olan şâhidlerin şهادeti redolunur. Bir kavle göre Şafîi de bu ictihattadır.

Mesele Hadis ve fıkıh yönünden incelenince daha nice gerçekler meydana çıkar. Meseleleri sathı şekilde görenler yanılırlar. İlmi gerçekler tedkik ile anlaşılır. Eski ulemâ'nın geniş ve müspet yolları sondan gelenler tarafından ihmale oğramıştır. Gelenbevî bu ihmalin içinde parlayan bir ışıktı.

Sübût-ı hilâlda iki şâhidin şahidliğini yeterli görmek, Hasan b. Ziyad'ın sözüdür. İmam Ebû Yusuf'a göre 50 kişinin görmesi lâzımdır. İmam Muhammed belli bir sayı tayin etmez, bunu hâkimin kanaatına bırakır.

Ayın görüldüğünü ispat için ortaya aslı olmayan bir dava atma usulü sonradan Bezzaziyye ve Hulâsa sahipleri tarafından çıkarılmıştır. Rüyeti ispat için böyle bir dava uydurup açmaya ne lüzum var?

11 M. Fatm, *Sebil'ür-Reşad*, c. 22, s. 69, 1339

12 *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 647

13 *İzzi Tarihi*, Varak 216

Sübüt-ı hilâl meselesine İslâm dünyasınca kesin bir çözüm yolu kabûl edilmiş olmadığından, Ramazan başı ve bayram günleri bazan birbirine uymamaktadır. Ahmed Muhammed Şâkir'in kaydettiği gibi 1357 H./ M.1939 yılında Kurban bayramı: Mısırda 30 Ocak pazartesi günü, Suûdi Arabistanda: 31 Ocak salı günü, Hindistanda Bombay'da: I Şubat çarşamba günü yapılmıştır<sup>14</sup>.

Bu münasebetle üstad, Arabi ayların başını Astronomik Hesaplarla ispat etmek şeran caiz midir? adlı bir risale neşretti. 1384 H./1965 M. yılı, bazı arap ülkelerinde Ramazana Aralık ayının 3'ünde, memleketimizde ayın 4'ünde, Somalide ise ay görülmediğinden 5'inde başlandı. Bazı kimseler oruca başlama ve bayram hususunda yalnız Türkiye ile arap memleketleri arasında başkalk oluyor sanıyorlar. Geniş İslâm âleminin her köşesinden haberleri olmadığı halde bir gazete haberine göre hüküm yürütüyorlar.

Bizde 26 Aralık 1341 (1925) gün ve 698 sayılı kanunun 3. maddesi gereğince dini günleri tesbit işi rasadhaneye bırakılmıştır. Rasad hesaplarında yanlışlık olamaz. Ancak ayın güneşten geri kalması halinde rüyet mümkün olabilecek kadar müddetin takdirinde ihtilâf olabilir ve bu gözle görme payı iklim, rasadhanenin bulunduğu yerin hava şartlarına, rutubet derecesine göre değişir. Sadece ayın güneşten geri kalmış olması görme için kâfi sayılmaz. İstanbul Rasadhanesi Astronomlarından Dr. T. Gökmen'in bu konuyla ilgili 1962 tarihli bir yazısından aşağıdaki açıklamayı dinleyelim:

"Hicrî - Kamerî aybaşlarının tesbiti "Rüyet-i hilâl" denilen hilâl'in görülmesi olayına istinad etmektedir. Hilâl'in görüldüğü an, Hicrî - Kâmerî Ay'ın birinci günüdür, şeklinde tarif olunması sebebiyle aybaşlarının başlangıç günleri bir astronomik olaya bağlanmış bulunmaktadır. İşte bu olayın hangi gün vuku'ya geleceği, yani bu astronomik problemin çözümü, asırlardan beri Türk ve İslâm Astronomlarını yakından ilgilendirmiştir. Büyük Türk Astronomi Ulugbeyin ve arkadaşlarının koyduğu kriterler esas alınarak, modern astronominin imkânlarından faydalanmak suretiyle bu problem Rasathanemizin kurucusu merhum Fatin Gökmen tarafından en rasyonel ve ilmi bir şekilde incelenmiş ve kriterler astronomik formüller şeklinde ifade edilmek suretiyle tam ve ilmi bir çözüme bağlanmıştır. Bu konuda merhumun yazmış olduğu ve henüz basılmamış bulunan (*Rüyet-i hilâl*) adlı eser esas alınmak suretiyle hilâl'in görülüş esasları ve çözümü hakkındaki basit ve kısa bilgi aşağıda sunulmuştur.

Hilâl'in görülmesi ancak hilâlden gelen ışınların insan gözünde bir tenbih yaratması ile mümkündür. Bir ışık kaynağının gözde bir tenbih yaratabilmesi de başlıca, ışık kaynağının parlaklığı, görülen (Mer'î) yüzey büyüklüğü ve mürtesem düştüğü fonla aralarındaki ışık şiddeti farkı gibi amillere bağlıdır. Ay'ın görülen yüzey parlaklığı sabit olarak alınabileceği için hilâl'in görülebmesinde başlıca rol oynayan âmiller Ay'ın aydınlanan kısmının büyüklüğü ve hilâl'in batmak üzere olduğu anlarda ufkun kararına miktarıdır. Bu iki âmilden ilk hilâl'in Râsıda göre güneşten açılma uzaklığına ve ikincisi ise güneşle hilâl'in batışları arasındaki zaman farkına tekabül etmektedir.

Türk ve İslâm astronomlarından Muhammed-bin Musâ-El-Harizmî ve Ebu-Abbas-El-Teb-rizî ve daha sonrada Habeş-El-Hâsip tarafından astronomik yönden incelenen hilâl'in görülmesi problemi büyük Türk Astronomlarından Ulugbey, Kadızâde ve Ali Kuşçu tarafından tekrar incelenmiş ve nihayet Ulugbey-Ekolü tarafından iki kriter vaaz edilerek esash bir neticeye bağlanmıştır. (Bud-i Siva) ve (Bud-i muaddel) ismi verilen bu iki astronomik kriter hilâl'in görülmesinde yukarıda izah edilmiş olan iki âmili hemen hemen ihata etmektedir. Filvaki Güneşle görülen Ay'ın tûlleri arasındaki fark olarak tarif edilen (Bu'd-i Sivâ) hilâl'in parlak yüzey-

inin büyüklüğü ile hemen hemen orantılıdır. Diğer taraftan, tarif olarak (Bu'd-i muaddel) de görülen hilâl'in batışı ile Güneş'in batışı arasındaki zaman farkının derece cinsinden ifadesidir. Bu da hilâl'in batmak üzere olduğu anlarda semanın kararına mikdarını, yani fonun aydınlık derecesini belirten bir ölçüdür. Bu izahı anlaşılabileceği üzere bugünkü ilmî anlayışımız ve imkânlarımız gözönüne alındığı takdirde dahi, Ulugbey Ekolünün vaaz eylemiş olduğu iki astronomik kriter, astronomik ve fizyolojik bir olay demek olan hilâl'in görülmesi hakkında en güvenilir kriterlerdir.

Her ne kadar bugünkü teknik imkânlardan faydalanarak fotometrik metotlar yardımı ile hilâl'in görülmesine ait daha rasyonel kriterler bulunabileceği düşünülürse de, bu yeni kriterlerin mevcut iki kriter kadar güvenilir bir hale gelebilmesi için en az 15-20 senelik fotometrik rasatlara istinat eden devamlı çalışmalar gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü hilâl'in görülmesinde kritik durumlar senede ancak bir veya iki kere husule gelmektedir. Ayrıca atmosferik şartlar rasat sayısını daha da azaltacaktır. Bundan başka neticeye fizyolojik âmiller de girdiği için çalışmalar sonunda hakikaten güvenilir neticeler elde edileceği dahi şüphelidir. Bu olay Garp bilginlerini fazla ilgilendirmediği için astronomi literatüründe problemi esaslı bir şekilde inceleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bilhassa *Ramazan* ve *bayram* dolayısıyla hilâl'in görülüşü olayı müslümanları çok ilgilendirmiş ve asırlar boyunca adeta halk ile beraber astronomlar bahis konusu kriterlerin değerlendirilmesi yolunda müşterek bir çalışma yapagelmışlerdir. Bu durum bilhassa 26/ Kânunievvel/ 1341 tarih ve 698 sayılı kanunun 3. maddesi ile Rasathane Hicri- Kamerî aybaşların mebedini resmen tesbit etmekle vazifelenirildikten sonra çok daha belirli bir hal almıştır. 40 seneye yakın bir müddettenberi müessesemizce tesbit edilen aybaşları, halkımız tarafından bilinmekte ve bir gün evvel hilâl'in görülüp görülmeyeceği binlerce meraklı tarafından kontrol edilmektedir. Bu hususta yapılan mürâcaatlar hassasiyetle incelenerek değerlendirilmiş ve kriterlere ait metot ve formüllerin vâzını merhum Fatin Gökmen bütün bunları göz önüne alarak bahis konusu kriterlerin değerlerinde gerekli işlemler yapmıştır. Şurasını da bilhassa belirtmek gerekir ki, son on sene zarfında müessesimizce tesbit edilenden bir gün evvel hilâl'in görüldüğü hakkında Rasadhaneye ciddi bir müracaat vaki olmamıştır.

Hicri-Kamerî aybaşlarının tesbitinde hilâl'in görülebilmesi için, kriterlere yani (Bu'd-i sivâ) ve (Bu'd-i Muaddele)'e ait bilimum değerler 6 olarak alınmaktadır. Yukarıda izah edildiği üzere hilâl'in görülebilmesi imkânı batıya gittikçe arttığı için rasat mahalli olarak, en batıdaki İslâm memleketi olması dolayısıyla Fas alınmıştır. Bundan başka rasat mahalli deniz seviyesinden yükseldikçe güneş daha geç batacağı ve dolayısıyla hilâl'in görülme imkânı artacağından kriterlere ait formüllerin hesaplarında rasat mahalli olarak Fas'da 4300 metre kadar yükseklikteki bir dağın tepesi alınmaktadır."

Ben, Türkiye'den başka hangi İslâm memleketinde rasadhanelerin bu vazifeyi dikkatle gördüğünü bilmiyorum. Mısırdaki rasadhaneye aybaşlarını tesbit eder, ayrıca rüyet merasimi de yapılırdı. Bugünkü durumu bilmiyorum.

İhtilaf-ı matalî sebebiyle rasadhanelerin rasadları arasında fark ta olabilir. Onun için adı geçen A. M. Şakir rasadhanelerin hesaplarına itimad edilmesi gerektiği tezini savunan risalesinde diğer bir hususu da ileri sürüyor:

Tirmîzî'nin, rivayet ettiği şu: الصوم يوم تصومون و الفطر يوم تفطرون و الاضحى يوم تضحون hadisi şerifile Ebû Davud'un rivayet ettiği: ... فطرکم يوم تفطرون و اضحاکم يوم تضحون... dayanarak müslümanların Ramazan ve Bayram günlerini, anlaşarak bir günde yapmalarını istiyor. Şöyleki, icma' yoluyla Mekke merkez alınarak astronomik hesaplarla aybaşı tesbit olunur ve bu bütün İslâm ülkelerinde muteber tutulur. Böylece İhtilâf-ı matalî da ortadan

kalkarak müslümanlar aynı günde oruca başlayıp bir günde bayram yaparlar<sup>15</sup>. 1961 yılında Kudüste teksir edilerek yayınlanan sahilelerde de aynı görüş ileri sürülüyor. Görülüyor ki, İslâm dünyasında, Ramazan ve bayram günlerini önce tesbit edip bir günde birleşme yolunda cereyanlar başlamıştır. Bunu sağlayacak olan da rasadhanelerin tesbit ettikleri neticeleri kabul etmektir<sup>16</sup>.

<sup>15</sup> Aynı eser, s. 28.

<sup>16</sup> Fasta yayımlanan *El-İmân* dergisinin Mart. 1965 tarihli 4. sayısında aybaşları hakkında iki yazı çıktı. Bunlarda Rasathanelerin hesapları kabul edilmiyor. 1964 de Mısırda *Ezher*'de toplanan *Buhus-ü İslâmiye* Kongresinde bu mesele görüşülmüş, gözle görme esası kabul edilmiş, ancak, Rasadhanenin hesaplarından ru'yet vaktini tesbit hususunda faydalanmak ve biryerde ay görülünce bütün İslâm dünyasınca bunu kabul etmek uygun görülmüştür.

Her iki yazıda Ahmet Şakir'in risalesinde ortaya sürdüğü görüşler reddediliyor.

Tunus Hükümeti de, Türkiye gibi Rasathane hesabını kabul etmektedir.